

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

17. ՅԱՐԻ 1920

Ցարեկան 16 ֆրանկ:

ԹԻԻ 8, ՕԳՈՍՏՈՍ

ԱՌԱՍՊԵԼԱՔՆՆԱԿԱՆ

ԴԻՑԱՐԱՆՈՒԹԵԱՆ ԸՌԱՐԿԱՆԵՐԸ

Երբ տեսանք թէ ուս-
կից կը ստանայ
մարդ իր դիցա-
բանական փոր-
ձառութիւն-
ներն, երբ դի-
ցաբանութեան
ծագման վրայ
խօսած ժա-
մանակ հարեա-

անցի կերպով դժեցիք նաեւ այն սահմաններն,
որոնցմէ անդին կը դադրին այլ եւս երեւա-
կայութեան թուիչքներն եւ միտքը մերկապա-
րանոց իրականութեան յայտնադիմանութենէն
բռնադատուած՝ ուղիղ կը դատէ իրերն եւ հե-
տեւաբար կրնայ նաեւ առանց գիտարութեան
անոնց գէթ ամենատարրական հանգամանքներն
ու պատճառական աղբյուրները բնորոշել եւ չա-
փով մը նաեւ ըմբռնել: Այժմ պիտի խօսինք

ինքնին իսկ դիցաբանական առարկաներու վրայ՝
իւրաքանչիւրն առանձինն առանձինն քննու-
թեան առնելով: Ի հարկէ այնչափ, որչափ գրու-
թեանս ծաւալը կը ներէ. վասն զի ընթերցողը
երբեք պէտք չէ մոռնալ, որ առաջնիկայս պատ-
րաստողական աշխատութիւն մըն է աւելի
ընդարձակ մենագրութիւններու: Բաց աստի՛ այս
ալ յիշեցնենք, որ դիցաբանական առարկա-
ները առասպելակազմութեան տեսակէտէ նոյն
աստիճանի ընդունակութիւն եւ կերպնկալու-
թիւն չունենալով՝ ամէն ալ միեւնոյն կարեւո-
րութիւնը չեն կրնար ունենալ դիցաբանի մը
համար, որուն պաշտօնն ուրիշ բան չէ, բայց
եթէ այն առարկաներուն գլխաւորաբար մտա-
դրութիւն դարձնել, որոնք դիցաբանութեան
ամբողջական պատկերին համար նշանակութիւն
մ'ունին: Այլազգ անհնար է դաշտ մը մշակել
օգտակարապէս, որ ծովածաւալ ըլլալէն զատ՝
որչափ ներսը խորասուզուիք, այնչափ աւելի
կը կնճռոտի եւ միտքը՝ այն անվերջ մանրամաս-
նութիւններէ պաշարուած՝ երբեմն նաեւ խոն-
ջած եւ վաստակած՝ դժուարաւ թէ իր բնական
ուղեցոյցը չկորսնցնէ, որուն դժբախտ հետեւու-
թիւնն այն կ'ըլլայ, որ դիցաբանը դիցաբանու-
թեան բունէն բխող գլխաւոր երակներն անոնց
ճիւղաւորումներուն հետ կը շփոթէ եւ կամ՝ որ
աւելի ցաւալի է, բաղմանքներն մանրամասնու-
թիւններու մէջ գամուած կը մնայ, առանց գի-
տական ընդհանուր հայեցակէտի մը բարձրա-
նալու՝ անկից դատելու համար իրերն այնպէս,

ինչպէս որ են եւ ինչպէս որ ծագած են բազմա-
դիմի յառաջատուութիւններէ անցնելով:

Գրութեանս ծաւալին եւ միանգամայն
նպատակին բերմամբ՝ որչափ որ ալ հոս դիցա-
բանական առարկաներու վրայ ընդհանրապէս
միայն կրնանք խօսիլ, սակայն միւս կողմանէ
պիտի ջանանք ազգային համապատասխան նիւ-
թերը քիչ մը աւելի մանրամասնօրէն շօշափել,
ինչպէս ուրիշ տեղեր ալ արդէն ըրած ենք:
Ասով կը յուսանք թէ փոքրիկ ծառայու-
թիւն մը մատուցած ըլլանք հայ առասպելա-
գիտութեան, որ դժբախտաբար տակաւին շատ
անմշակ գրութեան մէջ է: Մեր դիցաբանները
առ հասարակ ԴԻԳ գարու մէջ տիրող պաշտօ-
նական դիցաբանութեան նեղ սահմաններէն
անդին չեն անցած: Հ. Արիշան թերեւս չափով
մը գէթ բացատրութիւն կազմէ, բայց այս բազ-
մափաստակ Հայն, որ հայ դիցաբանութեան եւ
առասպելներու մասին հայ մատենագիրներու
քով ինչ որ գտած է, քովէ քով բերած է,
դիցաբանական երեւոյթները համեմատութեան
օրէնքով իրենց ֆիզիկական առարկաներուն
հետ կապակցութեան դնելու կամ ընտելի
չէ տարած եւ կամ շատ անյաջող կերպով,
որով եւ գրքին արժէքը քննադատական
տեսակէտով շատ չնչին է: Հայ ժողովրդա-
կան զրոյցներն ու առասպելները հաւաքելու
մեծ գործին սկզբնաւորութիւնը կը պարտինք
անմահ Սրուանձտեանցին, որուն «Գրոց ու Բրոց»,
«Մանանայ», եւ «Համով հոտով» գործքերը
մեր նորագոյն գրականութեան ամենաթանկա-
գին գոհարներէն են: Սրուանձտեանցի քայլը
ի սկզբան անդ ոգեւորութիւն միայն յառաջ
բերաւ, բայց նոյնին յաջորդեցին կամաց կամաց
նաեւ գործքերը: Երկատակութեան արժանի են
Յովսէփեան¹, Նաւասարդեան Տ.² Նորբերս նաեւ
Տիգրան Չիթուհի³, Հ. Մատթէոս Հաճեան⁴,
բայց մանաւանդ Ե. Լալայեանցի Ազգագրական
Հանդէսը, որ իր հաստատութենէն ի վեր ինք
զինքն ամբողջապէս ազգային ժողովրդագիտու-
թեան եւ առասպելներու հաւաքման նուիրած է:
Ասոնք ամենն ի հարկէ գնահատելի աշխատու-
թիւններ են, սակայն ասոնք մեզի ատարձ միայն
կը մատակարարեն, եւ ոչ թէ ինքնին իսկ ժո-

ղովրդական առասպելագիտութիւնը: Այս վեր-
ջին տեսակէտով մտադրութեան արժանի են
յատկապէս Մ. Աբեղեանի «Der armenische
Volks Glaube», եւ «Հայ ժողովրդական առաս-
պելները Մ. Խորենացոյ պատմութեան մէջ¹»,
որոնք սակայն իրենց առաւելութիւններով հան-
դերձ շատ պակասաւոր են: Ուրեմն ամբողջական
ուսումնասիրութեան պէտքը տակաւին զգալի է,
որ ինչպէս յայտնի է, առ այժմ մեր նպատա-
կէն դուրս է:

Դիցաբանական աշխարհը երեք գլխաւոր
աշխարհամասերու կը բաժնուի՝ վերնաշխարհ,
որ է երկինք, միջնաշխարհ՝ երկիրս եւ ներք-
նաշխարհ, այսինքն՝ սանդարամետ: Որչափ
կ'երեւայ արիական ազգերու քով սովորութիւն
էր աշխարհքս նաեւ ինն մասերու բաժնել
ինն թիւը Արիներու քով առ հասարակ նու-
իրական էր ինչպէս կը տեսնուի նաեւ նորագոյն
բազմութիւ սլաւական, գերմանական եւ հուն.
գարական զրոյցներէ², որոնցմէ ոմանք մանաւանդ
գերմանականները մինչեւ իսկ երկիրս ինն կող-
մերու կը բաժնեն: Հայերը երկինքն երբեմ
նաեւ եօթնտակ³ գիտեն, եւ արդէն իսկ երկինք
յոթնակի ձեւն ալ բազմութիւ երկինքներ կ'են
թադրէ: Եօթնամասնեայ ըլլալը սանդարամետ
մասին ալ կ'աւանդուի⁴, իսկ երկրի մասին գրա-
կան յիշատակութիւն թէեւ ինծի ծանօթ չէ, բայ-
ց որչափ կը յիշեմ, Խոտորըրցիները նաեւ երկիր
եօթն մասերէ բաղկացած կը համարին: Այ-
սինն կամ եօթի բաժանումներն ի հարկէ տե-
ղական առասպելագիտութեան համար մեծ նշա-
նակութիւն ունին, վասն զի զրոյցներու եւ ա-
ռասպելներու մէջ հանդիպած թուերը քմածի
չեն, այլ մեծաւ մասամբ արդիւնք են բնե-
րեւութական հայեացքներու, որոնք իրենց կար-
գին շատ անգամ հիմն եղած են տօմարագի-
տութիւններու: յիշեմք հոս միայն բարեւա-
կան տօմարին եօթը, որ հաւանօրէն կա-
լուսնոյ եօթ օր մէյմը կրած փոփոխութիւններէ
եւ կամ եօթ մոլորակներէն առնուած է: Սա-
կայն տիեզերքի հիմնականը, հետեւաբար նաեւ
սկզբնականը երեքի բաժանումն է, որ այնչափ

¹ Leipzig 1899. — Պաղարշապատ 1899:

² Hüsing, Die iranische Überlieferung und da-
rische System, 1907.

³ Աբեղեան, Հայ ժողովրդական առասպելները
էջ 125:

⁴ Ազգ. Հանդ. Ա. էջ 317. Սանդարամետ բարեւա-
կան դիցաբանութեան մէջ կը նկարագրուի իբրեւ հսկա
բաղա՞ք մը՝ մեծ պալատ մը մէջտեղը եւ ի թի պարիսպներոյ
շրջապատուած:

¹ Փլշանքներ ժողովրդական բանահիտութիւնից,
թիֆլիս 1893:

² Հայ ժողովրդեան աւանդութիւններ, Ա.-Թ. Գիրք,
1838-1903:

³ Ստամբուլ տուն, Ա. Գոլիս 1910:

⁴ Հին աւանդական հերթաթիւեր խոտորըրց, Վ. Ինշնա
1907:

ընդհանուր է, որ մինչեւ իսկ Հիւզինգ՝ որ իննի դրութեան այնչափ նշանակութիւն կու տայ, կը խոստովանի որ իննի միութիւնը երեքի բաժանումէն ծագած ըլլալու է: Միտ դնելու է, որ այս երեք աշխարհները յառաջագոյն ետեւէ ետեւ կը մտածուէին, բայց այսօր զրոյցներու մէջ առ հասարակ քովէ քով կը դրուին: Մէկը միւսէն բաժնողը սովորաբար վիթխարի գետ մը կամ ծով մը կ'ըլլայ, որուն վրայէն դիմացը երթալու համար կամ կամուրջը մը պէտք է անցնիլ եւ կամ նաւակ մը դործածելու է: Տիեզերքի բաժանումը Բաբելոնի մէջ բոլորովին ուրիշ զարգացման մը ենթարկուած է, որմէ մեծապէս ազդուած է նաեւ մեր՝ թէ՛ ժողովրդական եւ թէ՛ գրականութեան բնահայեացքը. այսինքն՝ երեք աշխարհները Բաբելոնի մէջ ոչ միայն նաեւ իրարու մէջ երեքի կը բաժնուին, այլ եւ իրարու նմանատիպ կը մտածուին: Այսպէս երեքին ալ հիւսիսային մասը օղաշխարհ կ'ըսուի, միջինը՝ հողաշխարհ, որ սովորաբար բնակավայր եւ կամ աստիճանու շրջավայր է, իսկ հարաւայինը ջրաշխարհ կը յորջորջուի: Երկնքի վրայ, ինչպէս նաեւ սանդարմետի մէջ առանձին ջրաբաժին մ'երեւակայիլը շատ տարածուած բնահայեացք մըն է, որ արդիւնք է նոյնպէս բներեւութական տպաւորութիւններու, վասն զի նախամարդը թէպէտ գիտէր որ ամպերն անհրաժեշտ պայմանն են անձրեւի համար, սակայն չէր գիտեր, թէ երկրի գոլորշին է, որ ամպերու կը վերածուի, որ եւ ֆիզիկական որոշ պայմաններու տակ անձրեւ կ'ըլլայ, իսկ սանդարմետի ջրերու գաղափարին առաջնորդած են նախ երկրի տակէն բխող աղբիւրներն եւ ապա այն պարագան, որ երկիրը փորելով ջուր կ'ելէ:

Երկնքը կը նկատուի գմբեթածեւ կամար մը, որուն եզրերը երկրի կամ ըստ հայ ժողովրդեան՝ ովկեանի վրայ կը հանգչին: Տիեզերքի մէջ չկայ երեւոյթ մը, որ մեծութեան եւ վսեմութեան կողմանէ վեհ եւ ամենապարփակ երկնքի հետ կարելի ըլլայ համեմատել. չկայ երեւոյթ մը, որ այնպէս կատարեալ կերպով Աստուածութեան անսահմանութիւնն ու բարերարութիւնն արտացոլէ, ինչպէս երկնքը, որուն հսկայ կամարին տակէն արեւն ու լուսինն եւ աստղերն իրենց ամենօրեայ շրջանն կը կատարեն եւ իրենց լուսոյ կենդանացուցիչ ճառագայթներովն երկիրս կը լուսաւորեն եւ կը ջեր-

մացընեն եւ որուն հովանոյն տակ կազմուած ամպերն իրենց անձրեւը կը հոսեն երկրիս վրայ, որպէս զի անոր չոր մերկութիւնը ծածկուի դաւարագեղ կանանչութեամբ եւ ծառերով. անասուններն իրենց խոտն ունենան եւ մարդիկ իրենց պտուղն ու կերակուրը: Այս է պատճառն, որ նախապատմական շրջանակներուն արդէն Աստուածութիւնը երկնքի ետեւն եւ կամ անոր հետ ի միասին կը մտածուէր եւ այսօր իսկ Բրիտանեաներս երկնքը ըսելով՝ շատ անգամ զԱստուածութիւնը կը հասկընանք:

Իբրեւ այսպիսի երկնքը ընդհանրապէս միշտ արական ըմբռնուած է եւ նախնաբար՝ ինչպէս շատ մը համեմատական օրինակներ ալ կը վկայեն, առանց իգականի մը հակադրութեան: Հնդկական Դեուսը, ինչպէս նաեւ Վարունան անկին էին. անկին էին նաեւ Ահուրա Մազդա, բաբելական Անուս եւ հայկական Արամազդը. վերջիններս որդիներ ունենալով հանդերձ: Անկին էր նաեւ Բաալ՝ Բանանացիներուն երկնային աստուածը. Բաալիս դիցուհին յետագայ դարերու ծնունդ է: Այլութիւնը նախնաբար դիցաբանութեան մէջ այն իմաստն ու նշանակութիւնն ունէր, ինչ որ այսօր մեր զԱստուած ներկայացնող պատկերներն ունին, որոնք ամէնն ալ առանց բացառութեան այր մարդու կերպարանքով են: Մարդս ցորչափ Աստուածութեան անընդմիջական պատկերը չունի, զայն մարդակերպ միայն կրնայ մտածել եւ այն՝ սովորաբար արական, վասն զի այրութիւնը թէ՛ ըստ բնութեան կարգին եւ թէ՛ ըստ մարդկային համարման նախապատիւ է քան իգական սեռը: Սակայն երկնային աստուածը կամաց կամաց սկսաւ նաեւ սեռային յարաբերութեամբ մտածուիլ. այս պարագային իրեն ամուսինն է առ հասարակ երկիրս, զոր ընդհանրապէս անձրեւով կ'արգասաւորէ եւ կը պտղաբերէ: Յուլին երկնքի նուիրական անասունն ըլլալուն պատճառը ի հարկէ գլխաւորաբար անոր զօրութիւնն է¹, բայց որչափ կ'երեւայ սեռային տեսակէտն ալ մեծ դեր կը խաղայ. Ռեզվեդայի երկնային ցուլին նկարագրութեան մէջ գէթ շատ զգալի է այս վերջին պարագան: Երկնք եւ երկիր՝ աստուածային այս երկու աշխարհածին ամուսնեւոր շրջանին ստեղծագործութեան գաղափարը բոլորովին կը մթագնի եւ անոր կը յաջորդէ աշխարհածնային դրութիւնը: Ամէն բան երկնքի եւ երկրի սեռային կեանքին արդիւնքն է. ամէն բան, ըլլան անոնք աստուած-

¹ Բրեզեան, Հայ ժողովրդական առասպելներ, էջ 185:

¹ Baudissin, անդ. 37.

ներ, մարդիկ կամ աշխարհներ: Հետաքրքրական է գիտնալ թե ինչ ինչ ազգեր ի՞նչ տար-
օրինակ կերպով կը նկարագրեն այս աշխար-
հածնութիւնը: Պոլինեզներու համաձայն սկզբէն
արդէն Ռանգի եւ Պապա, երկինք եւ երկիր
ամենասերտ կերպով իրարու հետ միացած՝ յա-
ռաջ բերած են աշխարհքիս բոլոր իրերը: Նոր-
գեեղանտի առասպելը կը պատմէ, որ անոնք
անբաժին կերպով իրարու հետ միացած էին եւ
չէին ուզեր իրարմէ բաժնուիլ, անոր համար
քառասային վիճակ մը կը տիրեր աշխարհքիս
վրայ: Վերջապէս երկու ամոններուն որդիներն
որոշեցին զանոնք կամ իրարմէ բաժնել եւ կամ
սպաննել, որպէս զի լոյսը խաւարէն զատուի:
Հատերուն փորձերը ապարդիւն եղան, յաջողեցաւ
միայն Տանէ-Մահուտա՝ անտառի աստուածը, որ
եւ օրուան գիշերէն բաժանման հեղինակը կը
նկատուի: Գրեթէ նոյն տեսագծերով է նաեւ
յունական առասպելը: Ուրանոս-երկինք եւ Գէա-
երկիրը զիրար անընդհատ կ'արգասաւորեն:
Բայց որովհետեւ Ուրանոս Գէայէն չէր բաժ-
նուէր, Գէային ծննդաբերութիւնը շատ կը
դժուարեցնէր: Գէա դառնացած եւ բարկացած
երկաթէ հսկայ մահիկ մը կը շինէ, յետոյ իր
որդիները կոչելով կը հրամայէ, որ հօրմէ մօրը
ոհն առնուն. ամէն ալ կը զարհուրին բացի
Կրոնոսէն, որ՝ երբ Ուրանոս դարձեալ Գէային
կ'ուղէ մերձեցալ, մօրը շինած ահագին զէնքով
զանիկա կը ներքինացնէ: Հայոց Գանձակի
գաւառին մէջ ալ այն ըմբռնումը կայ թէ
յառաջ երկինք եւ երկիր իրարու հետ միացած
էին¹. Ճապոնի մէջ երկնքի աստուածն է Իզա-
նազի, երկրին՝ Իզանամի, որ բոլոր ոչ-սան-
դարամետական աստուածներուն մայրն է, ամէնէն
վերջը կը ծնանի հրոյ աստուածը եւ կը մեռնի:
Իզանագի սրտի ցաւէն սանդարամետ կ'իջնայ եւ
կը խնդրէ, որ դարձեալ ետ դառնայ: Իզանամի
յանձն կ'առնու պայմանաւ որ ամուսինը զինքը
չզննէ. բայց անդամ մը իզանագի իր կայծահնով
լոյս վառելով, զայն կը տեսնէ, որով եւ իզա-
նամի դարձեալ սանդարամետ կ'իջնայ: Որչափ
կ'երեւայ, Ճապոնական այս դիցաբանութեան
մէջ լուսնային տեսագծեր սպրդած մտած են
եւ ինչպէս վարը պիտի տեսնենք՝ այսպիսի ե-
րեւոյթներ ցանցառ չեն առասպելագիտութեան
մէջ: Հրոյ աստուածը զոր կը ծնանի իզանամի
արեւն է, իսկ այն իզանամին որ լուսոյ տեսքէն
կը մեռնի, լուսինն է: Իզանագի եւ իզանամի չեն
յիշեցըններ արդեօք հայերէն երկին եւ երկիր

նմանակերտ անունները: Այս երկու կարեւոր
բառերուն ստուգարանութիւնը՝ գէթ որչափ
ինծի ծանօթ է՝ մինչեւ հիմայ փորձուած չէ.
զայն փորձելու մենք ալ յաւակնութիւն չունինք,
բայց միւս կողմանէ համեմատական առասպելա-
գիտութիւնը զմեզ կը ստիպէ ընդունելու թէ եր-
կին եւ երկիր դիցաբանական հսկայ երեւոյթները
հայերէնի մէջ նաեւ իրենց անուններուն ար-
տաքին նմանութեամբ դիցաբանական սեռային
յարաբերութիւն մը կը բացատրեն: Հատուց
արդէն այս տեսութեան կը միտէի, բայց իզա-
նագի եւ իզանամի զիս նոյնին մէջ աւելի հաս-
տատեցին: Այս տեսակէտէ զօրաւոր ապացոյց
մըն է նաեւ հին բարեկական արձանագրութիւն
մը, ուր այսպէս կը կարդանք.

«Յետոյ (մեծ) աստուածներն ստեղծուեցան
Հախսիու եւ Հախսամի (նախ) յառաջ եկան
Մինչեւ որ մեծցան (եւ ծերացան)
Յետոյ առաջ եկան Սար եւ Կիսար աստուած-
ները»

(Այսինքն՝ Վերին [= երկինք] եւ Ստորին
[= երկիր] հաստատութիւնը)

Սար կամ Ան-Սար երկնից հաստատութեան
ամենասկզբնական աստուածն էր¹:

Հատ զարմանալի է, որ երկինքն երկա-
տական ըմբռնման համեմատ իգական աստուա-
ծութիւն է եւ կը նկատուի իբրեւ կամարածեւ
դիրքով՝ երեսը դէպի երկիրը դարձուցած աս-
տեղադարձ հսկայ կին մը Նութ անունով, որուն
դէպի վար կարկառած ձեռքերն ու ոտքերը
զերկիրս կը շօշափեն. վերջինս ասոր հակառակ
արական է եւ պառկած դէպի երկինք կը նայի:
Ոմանք Հաթոր մայր դիցուհին, որ աւելի կովու
կերպարանքով կը ներկայացուի, երկնային
դիցուհւոյն հետ կը նոյնացընեն, որ եւ անհաւա-
նական չէ, թէեւ՝ ճիշտ խօսելով, երկպառակն
դիցաբանութեան մէջ տիրող անորոշութիւնը
շատ կը դժուարեցնէ որ եւ իցէ համեմատու-
թիւն:

Առասպելագիտութեան մէջ ամենամեծ
դեր խաղացող առարկաներն են արեւն եւ լու-
սինը, որոնք երկրիս անբաժին ընկերներն ըլլա-
լուն բնականաբար նաեւ ամենաբարեբար աստու-
ներն են մեզի համար: Ինչպէս արդէն ծանօթ է,
քաղաքակիրթ աշխարհի ամենահին ժամանակ-
ներէն ի վեր՝ առաջնութիւնը սովորաբար միշտ

¹ Ազգ. Հաղ. Զ. 344.

¹ Հմմտ. Urquhart, Die neueren Entdeckungen,
übersetzt von Spliet II, S 57.

արեգական տրուած է. եւ այս՝ ըստ գիտական
 բնաբանութեան շատ ալ բնական է: Արեւն է
 միայն ճառագայթարձակ լուսագունտը, արեւն
 է գիշերուան եւ խաւարի յաղթողը, ջերմութիւն
 եւ կեանք մատակարարողը, մէկ խօսքով՝ արեւը
 իբր խորհրդանշան յաւիտեական Գերագոյն
 Լուսոյն անհամեմատ աւելի բարձր դիրք կը
 վայելէ քան լուսինը, որ իր աղօտանշող լոյսն
 անգամ անոր կը պարտի: Սակայն եթէ երկու
 լուսագունտերն ալ բնամարդուն աչքերով
 նկատենք, խնդիրը հիմնապէս կը փոխուի. բնա-
 մարդուն քով՝ որչափ կ'երեւայ գէթ ներկայ
 քննութիւններէն, արեւը լուսնէն վերջը կու-
 գայ: Ի հարկէ շատերուն տարօրինակ պիտի գայ
 այս երեւոյթը, բայց այնչափ ատեն, որչափ որ
 անձանթ են այսպիսիներուն զայն յառաջ բե-
 րող ազդակները: Իմ կարծիքովս ասոնց մէջէն
 ամէնէն կարեւորն ու միանգամայն մտադրու-
 թեան արժանին ոչ այնչափ արեւու շրջանին
 միօրինակութիւնն է, ինչպէս առ հասարակ կը
 կարծուի, այլ այն պարագան, որ բնամարդը
 լոյսը՝ արեւուն այս ամենակարեւոր յատ-
 կութիւնն՝ արեւէն անկախ իրականութիւն
 մը կը համարի: Հոս լոյս ըսելով չենք հասկնար
 ճառագայթարձակ լոյսը, այլ նաուագայթա-
 զուրկը, այն, որ արեւու մայր մտնելու եւ կամ
 ամպամած եղած ժամանակն ալ կը շարունակուի:
 Բնամարդուն համար առ հասարակ անըմբռնելի
 է որ եւ իցէ էակի մը գոյութիւնն առանց լուսոյ
 մը գոյութիւնն ենթադրելու, այնպէս, որ լոյսը
 շատ պարագայի մէջ բնամարդուն քով այն
 դերը կը կատարէ, ինչ որ կ'ենթադրէ փիլիսոփայ
 մը որ, համար լինելութեան (das Sein als
 solches) գաղափարին մասին: Ամէն բանէ յառաջ
 լոյսն է, անիկա՝ է բոլոր էակներուն շունչն ու
 կեանքին էական մէկ պայմանը: Անոր համար
 զարմանալի չէ, որ բազմաթիւ ազգեր լուսոյ եւ
 խաւարի որոշմամբ իրենց աշխարհածնութիւնը
 կը սկսին եւ մինչեւ իսկ Ս. Գիրք արարչագոր-
 ծութեան առաջին օրը լոյսն ստեղծել կու տայ:
 Այս լուսոյ հետ որ եւ իցէ կապակցութիւն
 չունի արեւն, որ ըստ Ծննդոց հաղիւ չորրորդ
 օրը կը ստեղծուի Աստուծէ, իսկ ըստ ճապո-
 նական դիցաբանութեան երկինք եւ երկիր աշ-
 խարհածին ամոններու վերջին ծնունդն է:
 Նոյնպէս մեծ տարբերութիւն կայ լուսոյ բնա-
 հայեացքին եւ դիցաբանօրէն անձնաւորուած
 լուսոյ միջեւ: Առաջինը մարդկային՝ գլխաւորա-
 բար տեսողութեան անընդմիջական տպաւորու-
 թիւններու վրայ հաստատուած է, մինչդեռ վեր-

ջինը՝ զառաջինը մասամբ մը ենթադրելով հան-
 դերձ՝ հիւանդագին երեւոյթ է իր ամբողջ
 իսկութեամբ: Բնահայեացք է օր, համար ինչ
 որ Ս. Գիրք լուսոյ մասին կ'աւանդէ¹, ինչպէս
 նաեւ բնահայեացք է, երբ Մովսէս կը գրէ.
 «Եւ արար Աստուած զհաստատութիւն, եւ
 անջրպետեաց Աստուած ի մէջ ջրոյն, որ ի ներ-
 քոյ հաստատութեան եւ ի մէջ ջրոյն, որ ի
 վերոյ հաստատութեան, եւ կոչեաց Աստուած
 զհաստատութիւնն երկին:» Որչափ կ'երեւայ
 լուսոյ դիցաբանական անձնաւորութիւնն եր-
 կայն կեանք չունեցաւ, այն՝ իր ամենապարփակ
 եւ իմաստով մը նաեւ անսահման նկարագրին
 բերմամբը հաւանօրէն նախ Գերագոյն էակին,
 ապա երկինք-աստուածոյն հետ միացած է, ինչ-
 պէս Վեդայի Գիրուս եւ դեւա (= լուսաւոր,
 լուսաւոր երկինք) անուններէն ալ կը տեսնուի:

Զմարդ լուսոյ բնահայեացքին մղող առա-
 ջին պատճառն է լուսոյ եւ խաւարի իրարու ա-
 մենօրեայ յաջորդութիւնը. երկրորդ այն պա-
 րագան, որ առանց լուսոյ առարկաները մարդ-
 կային տեսողութենէն աներևոյթ կ'ըլլան,
 բայց ամէնէն աւելի լուսոյ արեւուն ելելէն յա-
 ռաջ ծագին, որով բնամարդը առանց այսպիսի
 բնական երեւոյթի մը պատճառներն քննելու,
 լուսոյ առաջնութենէն կարծես բնազդաբար
 անոր արեւէն անկախութիւնը կը հետեւցնէ:
 Եթէ նկատողութեան առնունք նաեւ արեգա-
 կան ճառագայթարձակ լուսոյն ամպերէն խա-
 փանուժը, ուսկից սակայն բնաւ լուսոյ ամբողջ-
 ջական խաւարում յառաջ չի գար, այն ատեն
 պարզ է թէ բնամարդը պէտք է որ երեւոյթ-
 ներու ամենաբնական մեկնութիւնը համարէր
 այսպիսի բնահայեացք մը: Արդ թէ լուսոյ այս
 աշխարհախօսական ըմբռնումը նախապատմական
 բնահայեացք մըն է, անժխտելի է. տարակոյս
 կրնայ յարուցուիլ միայն անոր սկզբնական նկա-
 րագրին վրայ, թէեւ ըստ իս տարակուսի ալ
 զրական պատճառ մը չկայ: Բնազգեր կան, ինչ-
 պէս Էրենրայ²՝ զմեզ կ'ապահովցնէ, որոնք
 լուսոյ այս ըմբռնումը մինչեւ այսօր անաղարտ
 պահած են: Նման տեսութիւններու կը հանդի-
 պինք նաեւ ուրիշ բազմաթիւ ազգերու քով,
 զորոնք ամէնն ալ մի առ մի յառաջ բերել՝
 աւելորդ կը համարիմ: Որչափ պարզ եւ
 դիւրամբռնելի է այժմ, ինչ որ Սրուանձտեանց
 մեր վանեցի Հայերուն նկատմամբ կը պատմէ.

¹ Հմմտ. նաեւ. Schöpfer M., Geschichte des Alten Testaments, 1911.

² Allgemeine Mythologie, p. 113.

«Այն տեղի առաւօտը՝ կը գրէ մեր մեծ ժողովրդագէտը (Folklorist), ոչ արեւածագունն է, եւ ոչ քաղաքակրթեալ տեղերու պէս՝ արեւածագունն քանի մը ժամ ետքը, այլ՝ երբ լուսոյ աստղը իր գլուխը կը բարձրացընէ վարագայ Գալիլիայէն, վայրիկ մի եւս, եւ ահա կը հորիզոնանայ Շուշանից գագաթան Չիաթունուկին վրայ, ուր Կարմրուորայ վանից գմբէթի խաչն առաջին անգամ բարի լոյս կու տայ կ'առնու եւ մթնանշմար կը փելկըտայ¹։» Որ է լսել՝ վանայ նահանգին մէջ՝ աւելցընենք Հայաստանի գրեթէ ամէն կողմերը, ինչպէս օր. համար Խոտորջուր, արեւէն յառաջ ծագող լոյսը մինչեւ այսօր արեւու չի վերագրուիր։ Արուսեակն է անոր աստղը, որ սովորաբար նաեւ լուսոյ աստղ կամ պարզապէս լուսաստղ կը յորջորջուի, ոչ՝ որպէս թէ լոյս եւ Արուսեակը մի եւ նոյն ըլլային, այլ՝ վասն զի Արուսեակն է լուսոյ աւետարեբը, ինչպէս անոր Լուսարեբը (= Lucifer) անունէն ալ կը ցուցուի։ Եթէ չեմ սխալիր՝ մինչեւ իսկ Արուսեակ անունը իր իմաստով լուսոյ աստղին կառարած գերը կը բացատրէ։ Նախնաբար կը միտէի զայն աւելի հատական անուն մը համարիլ, յառաջ եկած մի եւ նոյն աստղին համապատասխան հատական Աշուրա կամ Ասորա² (= Ištar, Venus) գիցուհիէն, բայց հիմայ ինծի աւելի հաւանական կ'երեւայ զայն Վեդայի Ushas Արշալոյսի գիցուհւոյն հետ համեմատել։ Ushas կ'անուանուի նաեւ Ūsrā, Ūsriyā կամ Arushi³, հայկականին ու վերջաւորիչ մասնիկը նուազականի նշանն է։ Արուսեակ պիտի նշանակէ ուրեմն կանխող, նախակարապետ լուսոյ, որ եւ իր կարգին կ'անուանուի ԱՐՇԱԼՈՅՍ = ՆԱՆԱԼՈՅՍ։ Հաւանորէն նաեւ Արշա(լոյս) բառին արմատը նախնաբար Արուս կամ Արուշ էր, որ այժմ կորսուած է կամ միայն Արուսեակ ձեւի տակ մեզի հասած։

Թէ լուսոյ եւ Լուսաստղին միջեւ սկզբնաբար ոչ նոյնութիւն եւ ոչ ալ պատճառական աղերս կար, նաեւ անկից յայտնի է որ թէ վանայ գիւղերուն մէջ⁴ եւ թէ Խոտորջուր այն հնաւանդ նախապաշարումը կայ թէ արշալոյսը ծագելուն պէս գեւերը կը փախչին եւ գայլերն

ու բոլոր վնասակար կենդանիները իրենց բոյները կ'ապաւինին։ Արդ սոյն նախապաշարումը այն ատեն միայն իմաստ մը կը ստանայ, երբ զայն լուսոյ եւ խաւարի դիցաբանական անձնաւորութիւններուն միջեւ եղած յաւիտենական թշնամութեան հետ որ եւ իցէ կերպով աղերսի մէջ դնենք։ Գեւերն ու գայլերը լուսածագունին կը փախչին, վասն զի նաեւ խաւարը՝ որ իրենց գերիշխան տէրն է, լուսոյ զօրութեան առջեւ տեղի կու տայ, կը հեռանայ։ Լուսոյ եւ խաւարի կամ ուրիշ խօսքով՝ եթէ աշխարհաստեանը հոգեխօսօրէն նկատենք, բարւոյ եւ չարի հակադրութիւնը հոս թաքուն կերպով, բայց Աւետայի մէջ ամենակարկառուն գծերով երեւան կու գայ։ Լուսոյ աստուածն է Ահուրամաշդան, իսկ Ահրիմանը՝ խաւարին։ Լուսոյ աստուածն է նաեւ լուսաւոր, այսինքն՝ բարի արարածներուն Արարիչը, միջդեռ անոնք, որոնք՝ կամ իրենց բնութեամբ խաւարի եւ չարի գաղափարին կը ձգտին կամ վնասակար են առ հասարակ մարդկային ընկերութեան Ահրիմանի կը վերագրուին։ Երկու պետութիւններուն մէջ ալ տեւական թշնամութիւն կայ. չարն իր չար արարեաներով զբարին կը հալածէ եւ բարին զչարն։ Ի հարկէ պարսկական կրօնը իր այս ձեւին մէջ շատ հնութիւն մը չի ցուցընէ։ Երբեմնի Ասուրա-Ահուրա արիական Գերագոյն էակն է, որ հոս գէթ մասամբ մը մերկացած իր բարոյական եւ բնազանցական բարձր նկարագիրը ձուլուած է ֆիզիգական երեւոյթի մը հետ. եւ այս՝ տեղի ունեցած է հաւանօրէն Բ. յ. հաւարին միջոցին եւ կամ անկից վերջը։ Այսու հանդերձ կրօնապատմական այս միակ երեւոյթն ալ կարծեմ թէ բաւական է համոզուելու համար թէ լոյսն եւ խաւարը դիցաբանական տեսակէտէ ինչ աստիճանի կարեւոր իրականութիւններ են։

Խաւարն առ հասարակ իգական հրէշ մըն է, եւ սովորաբար զիջերուան հետ կը նոյնացուի։ Յոյները զայն Նիքս կ'անուանեն, որ ուրիշ բան չի նշանակեր, բայց եթէ գիշեր կամ զիջերամայր։ Յոյներու համաձայն երկրիս խաւարումը, այսինքն՝ գիշերը անով յառաջ կու գայ, որ Նիքս կառքով երկրիս մերձեցած ատեն, անոր վրայ կը տարածէ իր սեւ թեւերը եւ այսպէս անոնց շքով երկիրս բոլորովին կը մթնցընէ։ Հոս ալ խաւարի ծնունդ կը համարուին, ինչ որ մարդուն վնասակար կամ զարհուրելի կամ խորհրդաւոր կ'երեւան։ Նիքսի զաւակներն են հիւանդութիւն, մահ, պատե-

¹ Մանանայ, Կ. Պոլս 1876, էջ 40։

² v. Oppenheim M., DAO 10, Die verschleierte Göttin von Tel-Halat.

³ Hardy E., Die vedisch-brahmanische Periode der Religion des alten Indiens, Münster 1893, S. 27.

⁴ Անդ. էջ 40-41։

րազմ, ինչպէս նաեւ գիշերուան ամէն արհաւիրք: Շատ աւելի հետաքրքրական եւ գրաւիչ է, ինչ որ Սրուանձտեանց¹ վանեցիներու մասին կը պատմէ: Իբր խաւարի ներկայացուցիչ վանեցիին հաղարաւոր գիշերամայրեր կ'ընդունին, որոնք ամէնն ալ սեւ օձերով (= խաւարով) զինուած՝ արեգակը կը հալածեն: Իրիկունը սանդարամետէն երկիրս կ'ելեն՝ արեւը բռնելու նպատակաւ, բայց արեւը արդէն մայր մտած ըլլալով՝ կատղած եւ սրտմտած կը շնչեն երկրիս վրայ եւ խաւարը կը պատէ ամբողջ աշխարհքս: Կը պնդին արեւու ետեւէն, բայց հազիւ թէ սանդարամէտ կ'իջնան, արեւն անկից արդէն ելած կ'ըլլայ: Ոչ այսչափ գրաւիչ, բայց աւելի ճիշտ է Խոտորջրոյ համապատասխան առասպելը: Նախ՝ Խոտորջրին ուրիշ բաղմամբիւ ազգերու հետ² միայն մէկ գիշերամայր կը ծանչնայ, ուսկից կը հետեւի, որ վանայ գիշերամայրերուն բաղմամբութիւնը սկզբնական նկարագիր չունի: Շատ հաւանական է, որ այս բաղմամբութիւնը գիշերամօր արբանեակներուն, որոնք նաեւ անոր ծնունդներն են, գիշերամօր հետ շփոթելէն ծագած ըլլայ: Երկրորդ՝ ըստ Խոտորջրոյ առասպելին գիշերամայրը երկիրը ոչ թէ իր շնչով կը խաւարեցընէ, այլ զայն կ'լլելով: Հոս ալ Խոտորջուրն աւելի նախապատիւ է քան վան, վասն զի կ'ըլլու հայեացքն ալ ընդհանուր եւ սովորական տեսութիւն մըն է առասպելագիտութեան մէջ: Միսիկ լոյսը կը հալածուի եւ երկիրս կը կ'լլուի միսիկ հրէշէ մը, որուն փորին մէջ կը մնայ այն իր բաղդակից էակներուն հետ մինչեւ որ յաջորդ օրն ինքն իսկ հրէշը լոյսէն հալածուի: Երրորդ տարբերութիւնն այն է, որ Խոտորջրոյ մէջ գիշերամօր հակառակորդ կը համարուի լոյսը, ոչ թէ արեգակը: Ստոյգ է այս վերջին կէտիս ի նպաստ վկայութիւններ շատ ցանցաւ են եւ մինչեւ հիմայ եղած քննութիւններէն դատելով՝ մեծամասնութիւնը կարծես զարեգակը կ'ընդունին իրրեւ խաւարի ախոյեան: Սակայն ես շատ կը տարակուսիմ թէ արեգական այս դիրքը սկզբնականն եւ մինչեւ իսկ ընդհանուրն ըլլայ, գլխաւորաբար անոր համար, որ լուսոյ նշանակութիւնը մինչեւ այսօր շատ քիչ գնահատուած ըլլալով, Նոյնին համապատասխան ծրագրով ալ քննութիւններ տեղի չեն ունեցած: Ո՞վ չի գիտեր օր. համար թէ աքաղաղը յունական Նիքսին ամէնէն ատելի կենդանին է, վասն զի օրուան գալուստը կան-

խաւ կ'աւետէ, բայց ո՞վ մտադիր եղած է որ առասպելն օր ըսելով լոյսը կը հասկընայ եւ ոչ թէ արեւը: Յոյնն ոչ այնչափ պայծառութիւնը կը պարզէ աւելի մեր քաւախեցի Հայը, երբ առտու արթննալուն պէս կ'երգէ՝

Լուսը լուսացաւ

խաչը պարզեցաւ

Աստուած քաղցրեցաւ

դրախտին դովիքն բացուան

Դժոխքինը արըրուեցան

կապած հոգիս արծրկուեցաւ

Յիսուս մեզի ողորմեցաւ:

Ուրիշ տեղ մը՝

Ճրագն¹ ընկաւ լիւսցաւ

Դեւն ու Դաւան հալածեցաւ:

Վստահ եմ որ դիցաբանութեան մէջ շատ մը տեսութիւններ հիմնապէս պիտի փոխուին, եթէ լուսոյ երեւոյթին քիչ մը աւելի մտադրութիւն դարձուի:

Գանք հիմայ արեգական ճառագայթաւոր լուսոյն: «Արեգականային հերոսին անձը, կը գրէ Էրենրայ², շատ անգամ իր բնական ենթակայէն (այսինքն լուսագունտէն) բաժնուած կը մտածուի: Լուսագունտը պարզապէս անոր մէկ յատկութիւնն է...: Անիկա է անոր (լուսագունտին) տէրը, անիկա է զայն ծագեցընողը եւ անոր շրջանը կանոնաւորողը: Այս տողերը հանգուցեալ Ուսուցչապետին ամենահետաքրքրական մէկ տեսութիւնը կը պարզեն մեր առջեւ. դիցաբանական մեծ ճշմարտութիւն մըն է հաղորդուածը, բայց ճշմարտութիւն մը գժբախտաբար կնքուած եօթ կնիքներով, անըմբռնելի եւ առեղծուածային, ինչու որ Էրենրայ³ չէ կրցած զայն մեկնել, չէ կրցած մատնանիշ ընել այն պառճառը, որ զնախամարդը այսպիսի հայեացքի մը մղած է: Արդ ըստ իմ անձնական տեսութեանս այս պատճառն արեգական շողը կամ ճառագայթարձակ լոյսն է: Հետեւաբար ցորչափ որ արեւը նախ իր ճառագայթաւոր լուսոյն յարաբերութեամբ չենք նկատեր, անհնար է, թէ անոր դիցաբանական իսկութեան համաչափ տեսութիւն մը կալմել կարենանք: Բնամարդուն համար ուրիշ է արեւու լուսագունտն եւ ուրիշ անոր բոլոր տիեզերքի վրայ սփռած ճառագայթաւոր լոյսը, ուրիշ է

¹ Մանանայ, էջ 87:

² Հմմտ. Ehrenreich, p. 217.

¹ Հմմտ. Նաեւ Արեղեան, Armenischer Volks-glaube, էջ 39:

² Անդ. էջ 112:

արեգակն (= Sonne) եւ ուրիշ արեւը (= Sonnenschein): Ճառագայթազուրկ եւ ճառագայթաթաճակ լոյսերն իրարմէ անո՞վ կը տարբերին որ առաջինն արեգական հետ կամ շատ ցանցառ եւ կամ ամենեւին յարաբերութեան մէջ չի դրուիր, մինչդեռ վերջինը միշտ անոր հետ ի միասին կը մտածուի, առանց սակայն կերպապէս իրարու հետ նոյնացընելու: Հիմնապէս սխալ է Արեղեանին¹ ըսածը թէ՝ արեգակն, բաղադրեալ բառը Արեգ եւ ԱՆՆ (= պատուական քար!) բառերէն ծագած ըլլայ: Սխալ է նոյնպէս Ալեքեանի կարծիքն², որուն համաձայն -սկն իբր լուսոյ բղձման կենդրոն կամ աղբերակն հասկնալու է: Արեգակն Արեգի (= Արեւ) կամ արեւու աչքը միայն կրնայ նշանակել: Բացատրութիւնս հայերէնի առանձնայատուկ բան մը չէ. Հնդկներն ալ արեւը արեւաչք (= Sonnenauge) կ'անուանեն, նոյնին կը հանդիպինք մինչեւ իսկ բնազգերու ինչպէս նաեւ Հատերու եւ Եգիպտացիներու քով³: Աւելի չերկարենք. Արեգակնային հերոսը (Sonnenheld) անոր համար շատ յաճախ արեւու լուսագունտէն բաժնուած կը նկատուի, վասն զի ըստ Ժողովրդական սկզբնական աշխարհայեցութեան գէթ շատ անգամ ոչ թէ լուսագունտն է իսկական արեւը, այլ անոր շողը, նստագայթաւոր լոյսն, որ իր անհուն տարածութեամբը լուսակերտ հսկայ զանգուած մը ձեւացընելուն պատճառաւ՝ պարզամիտ բնամարդէն անճշտութեամբ եւ հերոսի կարգը բարձրացած է: Այս դիցաբանական յառաջատուութեան առաջին հետեւութիւնն այն եղաւ, որ լուսագունտը իր ինքնակացութեան բարձր դիրքը կորսնցընելով, պարզ յատկութեան մը վերածուեցաւ եւ եղաւ աչք, զէնք կամ վահան արեգակնային հերոսին: Եթէ լաւ միտ դնենք, կը տեսնենք, որ մինչեւ իսկ ճառագայթներու մտապատկերը համեմատաբար նորամուտ գաղափար է. պարզամտորէն մտածողը զանոնք կամ իբրեւ արեւու հրեղէն եւ ոսկեղէն մագեր կ'երեւակայէ եւ կամ խուրճ մը ասեղներու, զորոնք արեւ հերոսուհին անոնց աչքը կը խոթէ, որոնք զինքը զննելու կը յանդգնին⁴: Մինչեւ հիմայ

ըսուածներով կարծեմ նաեւ ըստ բաւականի յայտնի կ'ըլլայ թէ ինչո՞ւ համար արեգակնային դիցաբանութեան իսկական կրողը Արեւու աստուածը (= արեգակն) չէ, այլ արեւու հերոսը. եւ թէ ինչո՞ւ համար արեւու հերոսը շատ անգամ Գերագոյն էակին կամ երկնքի աստուածոյն հետ միացած է: Եթէ դիցաբանութեան արեւը շատ յաճախ արեգակնային լուսագունտէն բղձած ճառագայթակերտ լուսաղանգուածն է, բնական է որ արեգակնային առասպելներն ալ մեծաւ մասամբ անոր շուրջը դառնան: Եւ որովհետեւ ճառագայթակերտ լուսաղանգուածն իր թէ անհուն տարածութեամբն եւ թէ բնութեամբը շատ նման է լուսակերտ լուսաղանգուածին, զարմանք է, որ այն եւս կամ վերջինէս անկախ եւ կամ՝ որ աւելի հաւանական է, ասոր հետ շփութուելով՝ երբեմն նաեւ լուսաւոր երկնքին կամ Գերագոյն էակին դերն ստանձնած ըլլայ: Այս տեսակէտով միայն արեգակն երկնքի եւ ասոր միջնորդութեամբ նաեւ Գերագոյն էակին աչքը կ'անուանուի իբր խորհրդանշան անոր ինքնայայտնութեան եւ կամքի ազդեցութեան: Երկնքի Գերագոյն աստուածութեան բարձրացող արեւը՝ ստեղծող է նաեւ երկրիս եւ ամէն էակներու. եւ կը ստեղծէ, երբ զանոնք զիջերաւիշապին մով ծոցէն կը հանէ: Այսպէս կ'ընէ Մարտուկ, այսպէս կը գտնենք նաեւ հարաւային Աւստրալիայի տոտեմապաշտ, ինչպէս նաեւ հարաւային Ամերիկայի ցեղերու եւ կենդրոնական Ամերիկայի Մայաններու քով¹: Իրերու այս վիճակը թոյլ կու տայ մեզի ենթադրելու որ՝ ինչպէս արեգակնային հերոսը լուսաւոր երկնքի հետ, նոյնպէս թերեւս անոր հակառակորդն ալ, որ է ինքնին իսկ խաւարը կամ գիշերափնջապը՝ խաւարային երկնքի հետ միացած ըլլայ: Սոյն մակարերութիւնը չեմ կարծեր թէ քմածին ըլլայ, եթէ նկատենք մանաւանդ յունական Նիքս գիշերամայրը, որ թէեւ սեւեթոյր, սեւագգեստ կին մըն է, որ մեզի կը ներկայացուի, սակայն կին մը, որուն վերնազգեստը երկնային փայլուն աստղներով զարդարուած է: Սոյնպիսի երեւոյթ մը վերը տեսանք նաեւ եգիպտական երկնային դիցուհւոյն վրայ, որ նոյնպէս աստեղազարդ սեւեթոյր կին մըն է: Անոր համար ես շատ կը կասկածիմ թէ եգիպտական Հուպ Գերագոյն աստուածը զուտ արեգակնային աստուածութիւն մ'ըլլայ. կարելի է թէ այն եւս

¹ Der armenische Volksglaube, p. 41.

² Հին հայաստանի Հայոց, էջ 95:

³ Եգիպտացւոյ քով Raի աչք, Պարսից քով Արամագայ աչք. Հեթանոսի համաձայն է πάντα ἰδὼν Διὸς ὀφθαλμοὶ καὶ πάντα νοήσας. Օր. Ծ. 267:

⁴ Հայոց քով վերջինս աւելի տարածուած է: Հմմտ. Վգր. Հանդ. 1902, էջ 269, Զ. Գ. 345: Նոյն առասպելը նաեւ խոստովելու կայ:

¹ Schmidt W., Semaine d'Ethnologie religieuse 1912, p. 107.

նախ իրրեւ արեգակնային հերոս (== ճառագայթակերտ լուսազանգուած) լուսաւոր երկնքի հետ ձուլուած միացած եւ ապա իր գերագոյն դիրքին բարձրացած ըլլայ: Արեգակն Հոսայի աչք անուանուով ուրիշ ենթադրութեամբ դժուարաւ թէ կարելի ըլլայ մեկնել:

ԴՈՎՏ. Հ. Ա. ՄԱՏԻԿԵԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

ՀԱՅ ԱԶԳԻ

ԵՒ ՅԱՏԿԱՊԷՍ ԿԱՐՆՈՅ

ՏԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԳԵՐՄ. ՎԱՒԵՐՍԻՆԵՐՈՒ ՀԱՄԵՄԱՏ

(Շարունակում է)

§ 8. Կիւրիկիս կլկոտորածի արգելքը: — Վերջին խնդրոյն սկզբնաւորութիւնը ծանօթ է, բայց ոչ նաեւ կաթողիկէայ ու բողոքական Հայոց խնդրոյն երբ ծագելով փաստաթղթերէս: Ցայս վայր բոլոր տարագրութեանց եւ կոտորածներու մէջ ամենեւին խտրութիւն չէր եղած, ոչ ի կարին եւ ոչ այլուր: Եւ եթէ ատենք տեղ տեղ կը յիշուին՝ ճիշդ հակառակը շեշտելու համար է: Այսպէս կը գրէր Սամսոնի փոխհիւպատոսը Կուքհոֆ. «Բացառութիւններ չեն շնորհուիլ ոչ մէկու մը, բաց ի ուրացեալներէ: Ամեն Հայեր առանց բացառութեան, արք, կանայք, ծերեր, տղաք մինչեւ սանդիպը, Հին-Հայք, Բողոքական եւ Կաթողիկէայ — որ վերջինքս երբեք մասնակցած չեն ազգային յեղափոխական շարժման եւ նաեւ Արդիւ Համիտէ խնայուած էին — պէտք էին մեկնել: Քրիստոնէայ հայ մը հոս մնալու չէ, նոյն իսկ ոչ անոնք, որ օտարահպատակ են. այս վերջինքս պիտի արտաքսուին: Սամսոնի տարագրելոց համար որոշեալ վայրը՝ միւթէսարիֆի ըսածին համեմատ՝ Ուռ-հա է, եւն (4 Յուլիս, Թ. 116, 1 էպոս, էջ 105): Կոտորածներէն բաւ ըլլայ յիշել նոյն իսկ Հոհեն-լոհէի գրածը թէ «Այս ամսոյն սկզբէն ի վեր Տիարպէքիւրի վալին՝ Ռէշիտ պէյ՝ սկսած է իւր պաշտօնավարութեան շրջանակին քրիստոնէայ ժողովուրդը յորինուածօրէն արմատախիլ ընել, առանց զանազանութեան ցեղի եւ դաւանութեան: Ի միջի այլոց յատկապէս կրած են Մարաթի եւ Թէլ-Էրֆէի կաթողիկէայ Հայ եւ քաղղէացի քրիստոնէայք եւ ոչ-միացեալ Ասորիք Միդիատ, ճէզերէթ իւր Օմար եւ Մծբին գաւառները» (31 Յուլ., Թ. 126): Եւ առանձինն գաղանու-թեամբ եղած էր այս կոտորածը, ինչպէս կը գրէ Մուսուլի գերմ. հիւպատոսը Հոլշտայն՝ նոյն իսկ

Մարտինի նախկին միւթէսարիֆի բերնով. «Տիարպէքիւրի վալին Ռէշիտ պէյ իբր կատարած արիւնախանձ շուն մը կը մոլեգնի իւր վիլայէթի քրիստոնէութեան դէմ. քիչ յառաջ նաեւ ի Մարտին 700 քրիստոնէաներ (մեծաւ մասամբ Հայեր), ատենց մէջ՝ հայ եպիսկոպոսը, մէկ գիշերուան մէջ Տիարպէքիւրէ առ այս խաւրուած ստիկաններու ձեռքը հաւաքել եւ բռնաբերել, յետոյ՝ Կաթողիկէի հոգի: Ռաշիտ պէյ կը շարունակէ իւր արիւնալից գործն անմեղներու դէմ, որոնց թիւն այժմ 2000 է աւելի է, եւն (10 Յուլիս, Թ. 110): Վանգէն հայ մ գեապանը տեղեկագրի մը մէջ յառաջ կը բերէ Հալէպի հիւպատոսին տեղեկութիւնքն Տէլ-Էրմէնի կոտորածին մասին՝ Յուլիս 8 թուականաւ, եւ կ'աւելցընէ. «Միւսնոյն օրան ուրիշ հեռագրով մը Տիար Ռէօպէր կը տեղեկացընէ թէ ճէմալ փաշայ նորէն խիստ հրամաններ արձակէ՝ իւր հրամանատարութեան շրջանակին մէջ՝ Հայոց կողմէն աւելի աւելու, եւ հոս (== ի Կ. Պ.) ալ առաջարկած է որ համանման հրամաններ խաւրուին Գ բանակի շրջանակին համար ալ: Այս վերջինոյ կը վերաբերի ի միջի այլոց նաեւ Տիարպէքիւրի վիլայէթը, ուր Հայերը մասնաւոր կերպով անդթօրէն կը հալածուին: Քանի մը խօսք ըսելով Տիարպէքիւրի զինուորական ատենի մասին, զոր վերը յիշեցինք, կը փակէ իւր տեղեկագիրը այս անգամ՝ Կարնոյ հիւպատոսին ճիշդ նոյն օրան (8 Յուլիս) հեռագրով թէ «Ի Բաբերդ, Երզնկայ ու Գերման Հայոց կողմէն նորէն խառն է» (9 Յուլիս, Թ. 108): Ուրեմն «արեւելեան» դաւառաց եւ Կիւրիկիոյ ու Հալէպի՝ ճէմալի իրաւասութեան երկիրներու՝ միջեւ իրական զանազանութիւն մը կը գրուի: Կ'արժէ այս կէտն ի մերձուստ տեսնել:

Ճէմալ փաշայի այսպիսի հրաման մը կանու-խէն կը յիշէր Հալէպի հիւպատոսը Ռէօպէր, այս անգամ Մարաշէն գրելով. «Ճէմալ փաշայ չորեքշաբթի օրը հրաման մը հրատարակեց թէ Ոչ ոք խառնուելու է կառավարութեան գործերու: Մահ-մատական մը՝ որ Հայու մը վրայ յարձակի, պատե-րազմական ատենի առջեւ պիտի հանուի» (1 Ապրիլ 1915, Թ. 23): Ասի ուրեմն՝ Զէյթունի խնդրոյն եւ տարագրութեան սկզբնաւորութեանց միջոցին: Յաջորդ ընդարձակ տեղեկագրին մէջ, որ Զէյթունի խնդրոյն լուսաւորութեան համար կարեւոր է (12 Ապրիլ, Թ. 25, 1 էպոս, էջ 38—44) կը ծանուցանէ թէ «Մարտ 31ի միայն հրատարա-

1 Հալէպի հիւպատոսին տեղեկութիւն տուողն է Major v. Mikusch, որ Մուսուլէ կը գաւառար. (8 Յուլիս 1915) «Իբր շարժմը մը յառաջ, կ'ըսէ, Գրգերը Թէլ-Էրմէնի եւ մերձակայ հայ գիւղի մը մէջ կոտորածներ ըրած են. մեծ եկեղեցիները կործանած են. v. Mikusch ինքնին 200 դիակ տեսած է: Երկրապահ զօրքն ու ստիկանութիւնը կոտորածը գոնէ թղթաբարձ են, հաւանօրէն մասնակցած ալ: Մծբնայ եւ Թէլ-Էրմէնի միջեւ նորակոչ դնգեր (արձակուած պատմապարաներ) կոտորուած հայ գիւղ մը լիովին կողոպտած են եւ իրենց սպայքն ալ ի միայն՝ ուրախութեամբ կը պատմին կոտորածները: Չերաբուրտ սի քով յաճախ իրարու կապուած գիւղներ գետն ի վար կ'երթան» (1 էպոս, էջ 98):